

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПТУ «ХЛІБ» ДЛЯ СВІДКІВ ГОЛОДОМОРУ ТА ЇХ НАЩАДКІВ

Євченко Ірина Миколаївна¹, Маслюк Андрій Миколайович²

¹Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології і педагогіки факультету педагогіки і психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3204-5954>

²Кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, заступник начальника відділу науково-методичного супроводження психологічної підготовки суддів Національної школи суддів України, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0530-9969>

UDC: 159.9 (09)

АНОТАЦІЯ

Стаття містить результати порівняльного аналізу асоціативного ряду на слово-стимул «хліб» свідків голодомору та нащадків свідків голодомору в Україні.

Розглянуто наукові підходи до визначення поняття травмуючих ситуацій, наслідків травматизації. Аналіз сучасних наукових праць, присвячених проблематиці вивчення травмуючих подій, дозволяє стверджувати, що «непропрацьована» травма згубно впливає на особистісний розвиток особистості й, відповідно, наслідки травматизації позначаються на прийдешніх поколіннях.

З метою виявлення особливостей сприйняття концепту «хліб» нащадками свідків голодомору, було проведено емпіричне дослідження, в ході якого виділено три групи нащадків свідків голодомору: потенційні діти свідків голодомору (I покоління), потенційні внуки свідків голодомору (II покоління), потенційні правнуки свідків голодомору (III покоління). Проаналізовані результати порівняли з результатами свідків голодомору на слово-стимул «хліб», які було отримано одним із авторів в ході попереднього психологічного дослідження.

Доведено, що з кожним поколінням зменшується травматичне та міфологічне сприйняття концепту «хліб», III покоління нащадків свідків голодомору надає слову «хліб» більше біологічного значення, як продукту харчування, не ідеалізуючи та не приписуючи надзвичайних якостей концепту «хліб».

Перспективним напрямком подальшого дослідження, спираючись на отриманий дослідницький матеріал, вбачається порівняльний аналіз концептів «голод», «земля», «життя», «смерть» для свідків голодомору та їх нащадків.

Ключові слова: хліб, травма, голодомор, переживання, нащадки свідків голодомору.

Постановка проблеми. Переживання людиною природних, техногенних та антропогенних катастроф травмує не лише конкретну особистість, а й породжує віддалені психотравмуючі наслідки, що негативно впливають на самоактуалізацію майбутніх поколінь, збереження пам'яті свого роду. Минуле століття було надзвичайно насиченим екстремальними подіями (війни, Чорнобильська катастрофа, землетруси, повені, теракти, голодомор в Україні та ін.). Психологічне

осмислення таких подій є передумовою адекватного реагування на виклики, які постають перед сучасним суспільством. У цьому контексті загострюється потреба поглибленого вивчення переживань людини в екстремальних умовах, зокрема й в умовах голодомору першої половини ХХ століття в Україні.

Характерні ознаки осіб, що пережили травмуючу ситуацію й не мали змоги «пропрацювати» її з фахівцем-психологом, насамперед зводяться до ураження

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Iryna Yevchenko, Andrii Masliuk

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

мотиваційної та емоційно-вольової сфер, що проявляється в неадекватній поведінці, деформації життєвої перспективи, підвищеній тривожності, агресивності, загальному ослабленні психофізичних і соціально-психологічних можливостей. Зокрема, дітям, які пережили травмуючу подію, притаманні почуття соціальної незахищеності й неповноцінності, у них наявні розлади контролю за емоційною сферою, посилення агресивності, психологічної залежності, відчуття загрози. Такий стан блокує повноцінний особистісний розвиток як у площині біогенних потреб, так і на рівні соціальної самореалізації, призводячи до депресії, неадекватності, психологічного омертвіння тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія розвитку українського суспільства містить багато травмуючих подій: гноблення, насильство, війни, голодомор. Досить новим напрямком психології є систематичне вивчення реакції людини на травму (О. Блінов, Дж. Бріер, Н. Гоцуляк, Е. Деблінджер, Дж. Коен, А. Маннаріно, М. Мюллер, Н. Оніщенко, О. Романчук, К. Скотт тощо). О. Блінов розглядає психологію бойової психічної травми (Блінов, 2016); Дж. Бріер, К. Скотт акцентують увагу на травмофокусованій психотерапії (Бріер, Скотт, 2015); О. Романчук з колегами розробляє поради та програми щодо підтримки ветеранів, які пережили травмуючі події (Романчук та інші, 2016).

Вивченням феномену переживання науковці зацікавилися значно раніше. Зокрема Н. Оніщенко акцентує увагу на етапах переживання психічної травми (Оніщенко, 2015). Психологічну категорію «переживання» досліджували Ф. Василюк (Василюк, 1984, 2005); С. Бондарєва (Бондарєва, 2007); А. Маслюк (Маслюк, 2007) тощо.

«Особливо травмують ситуації, які змушують приховувати свої переживання, постійно стримувати прояви страху, тривоги і не мати змоги зняти з себе тягар напруги, хоча б тимчасово. Можливо лише припустити, яка глобальна зміна відбулася у внутрішньому світі людини, що пережила голодомор. Так, сама згадка очевидців про депривуючі події голодоморів на Україні викликає глибокі душевні страждання» (Маслюк, 2011 : 51). Негативні зміни самосвідомості, призводять до появи відхилень у формуванні самооцінки, служать

причиною розладів і дисгармоній у процесі особистісного становлення, шкодять психічному й фізичному здоров'ю особистості (Бобылева, 2006).

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Травматизація свідків голодомору виявляється в пролонгованому в часі страху. Автори поставили завдання: дослідити вплив голодомору на наступні покоління.

Мета публікації – здійснити психолінгвістичний аналіз значення концепту «хліб» для свідків голодоморів та їх нащадків.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження був застосований психолінгвістичний експеримент, головним етапом якого виступив вільний асоціативний експеримент зі словом-стимулом «хліб». В якості додаткового методу було проведене анкетування (для уточнення характеристик вибірки та з'ясування окремих питань стосовно знань про події голодомору 1932-33 років в Україні). Для статистичної обробки отриманого матеріалу використовувалися методи групування та частотний аналіз.

Дослідження проводилося в письмовій формі. Загальна кількість досліджуваних, які взяли участь в опитування 557 (450 (80,8 %) – жіночої статі та 107 (19,2 %) – чоловічої статі) віком від 11 до 75 років.

За місцем проживання досліджуванні розподілилися наступним чином: м. Київ та Київська область – 253 (45,4 %) респондент, м. Вінниця та Вінницька область – 185 (33,2 %) респондентів, м. Луцьк та Волинська область – 4 (0,7 %) респонденти, Чернігівська область – 8 (1,4 %) респондентів, м. Краків – 1 (0,2 %) респондент, Сумська область – 10 (1,8 %) респондентів, Полтавська область – 8 (1,4 %) респондентів, Черкаська область – 28 (5,0 %) респондентів, Запорізька область – 3 (0,5 %) респонденти, Миколаївська область – 7 (1,3 %) респондентів, Житомирська область – 14 (2,5 %) респондентів, Рівненська область – 12 (2,2 %) респондентів, Тернопільська область – 2 (0,4 %) респонденти, Херсонська область – 22 (3,9 %) респондентів.

З опитаних респондентів лише 14 народилися й провели роки раннього дитинства за межами України (Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Латвія, Молдова, Угорщина по 1 респонденту відповідно, Росія – 8 респондентів).

Виклад основного матеріалу. О. Леонт'єв зазначав, що свідомість людини пристрасна (Леонт'єв, 1979). Ми повинні говорити про таку функцію свідомості, як переживання того, що відображається. Послідовність подій є не такою, що людина спочатку будує образ, а потім його переживає, а, насправді, побудова образу, сам образ і його переживання – це, загалом, є одне й те саме. Образ неможливий без переживання. Тобто вже саме те, що це мій образ, означає, що він пройшов через всю особистісну структуру, через весь досвід, все минуле і майбутнє конкретної людини. І тому розділяти явища переживання, відображення і породження синкретичного образу просто немає сенсу. Власне «Я» пропускає через себе, продукує своє бачення. Підкреслимо слово «своє», адже ми будуємо образ після і в процесі проживання події, тому образ в дійсності і переживається.

Зокрема, О. Артем'єва запропонувала розглядати структуру досвіду у вигляді трьох утворень (шарів), іменованими «перцептивним світом», «семантичним шаром» і «ядерним шаром амодальних структур» (Артем'єва, 1999).

Перцептивний світ задається як безліч упорядкованих один щодо одного об'єктів, які утворюють простір, час, значення, сенси й «містять» у собі тіло самого суб'єкта. Регульований значеннями й сенсами, цей шар, його будівельний матеріал, модальний.

Наступний шар – семантичний – містить у собі сліди досвіду, зафіксовані у вигляді відносин «гарний-поганий», «сильний-слабкий» тощо. Будучи перехідним між поверхневими та ядерними структурами образу світу, цей шар також насичений значеннями й сенсами, ще не позбавленими своєї модальності. За автором, цей шар пов'язаний і називається «картиною світу» людини.

Нарешті, найглибший, співвідносний з ядерними структурами образу світу, – це шар амодальних структур, що утворюється при обробленні (усвідомленні) семантичного шару. Про влаштування й мову цього шару відомо лише те, що в ньому наявні адаптаційні координати-розподільники, очолює які протиставлення «небезпечний-безпечний». У другу чергу до нього належать критерії розбивки світу на об'єкти, ситуації, явища, а також підмінні реальності –

той значеннєвий контекст, у який досліджуваний в експерименті включає пред'явлений для оцінювання апріорі несемантизований об'єкт. Цей шар О. Артем'єва і називає у вузькому значенні слова «образом світу».

Отже, реальна дійсність відбивається психікою у вигляді «картини та образу світу» (Артем'єва, 1999; Леонт'єв, 2001), яка є продуктом суб'єктивного відображення реальності та процесом побудови у свідомості образу цієї реальності, що в нашому розумінні, нерозривно поєднується з переживанням особистості.

Через переживання особистості виявляється ставлення до навколишнього світу, спонукання до дій, передбачення їхніх наслідків, пов'язаних з емоціями, з волею особистості. Вольове зусилля на феноменологічному рівні розглядається як переживання особливої внутрішньої роботи в ситуації необхідності здійснення дії за відсутності або слабкої вираженості спонукання до неї. Переживання виступає в якості форми вияву ставлення особистості до об'єкта, самої себе, іншої особистості як до цінності та у формі даності нам нашого ставлення до того, що нас оточує, факт нашого внутрішнього накопиченого досвіду. Саме у переживаннях відбувається розгортання особистістю наявної події і її ставлення до неї, яке спонукають емоції. Тобто, відбувається постійне та циклічне «функціональне коло переживань», на що вказував Ф. Лерш [92]. Під час переживань і через них змінюється діалог людини зі світом, оскільки потяги і прагнення сприяють утворенню нового кола переживань, зміни їхнього змісту, а відповідно, вони нашттовхують і до зміни самої особистості.

Таким чином, переживання в афективній сфері допомагає особистості оцінити подію, тим самим спонукаючи до дій, і віднайти адекватні засоби подолання події, але завжди має вибір, здатний змінити сенсовизначальні орієнтації. Вибір траєкторії подальшого напрямку самостворення залежить значною мірою від самого суб'єкта. Власне в акті особистісного вибору експлікується, виявляється суб'єктність як така.

Серед подій, які можуть призвести до кризи, емоційного стресу, різні автори виділяють такі, як смерть близької людини, важке захворювання, відокремлення від батьків, родини, друзів, зміна зовнішності, зміна соціальних обставин, одруження, різкі зміни со-

ціального статусу.

Особливо травмуючими були події 1932-33 років, коли покоління свідків голодомору до 1991 року боялося згадувати про пережиті події. Тобто відбулася травматизація під час голодомору, а про пережиту травму потрібно було мовчати, тримати всі переживання, емоції в собі, не розповідати навіть власним дітям про пережите! Це лише посилювало наслідки травматизації, негативно впливало на особистість. Свідки голодоморів продовжували жити зі своєю травмою, «травмованими» народжували й виховували дітей, яким несвідомо закладали страх перед голодом, який проявлявся у прагненні купити більше за потрібне продуктів харчування, нагодувати, досить часто насильно, дітей, гостей. У дослідженні, проведеному А. Маслюком у 2006-2009 роках, встановлено, що 96,6 % мешканців села і 6,6 % мешканців міста роблять запаси харчів на рік, бо «так робили мої батьки, дідусі, бабусі» у 76,6 % – зазначили мешканці села і у 16,6 % мешканці міста (Маслюк, 2011 : 110-111).

Дослідники Р. Халліг й В. фон Вартбург пропонують досить струнку й несуперечливу типологію універсальних категорій, що описує зміст людської свідомості. Універсум складається з трьох компонентів: Всесвіт, Людина й Людина у Всесвіті. До першого належать поняття, які можна об'єднати гіперкатегорією «онтологічне», а саме: «небо й небесні тіла», «земля», «рослинний світ», «тваринний світ». Конгломерат понять Людина наповнений змістом гіперкатегорії «екзистенційне»: «людина як жива істота» (стать, раса, частини тіла, органи і їхнє функціонування, п'ять чуттів, рухи й положення тіла, сон, здоров'я й хвороби, людське життя загалом, потреби людської істоти); «душа й розум» (розум, мудрість, здібності, сприймання, свідомість, пам'ять, уява, мислення, почуття, воля, мораль); «людина як суспільна істота» (суспільство й суспільні комунікації, мова, транспорт); «соціальна організація й соціальні інститути» (громада, держава, право, освіта, зовнішня політика, оборона, війна, література й мистецтво, віра й релігія). Нарешті, третьому компоненту Універсуму – Людина у Всесвіті – відповідає зміст гіперкатегорії «гносеологія». Сюди належать: «наука й техніка» (точні науки й гуманітарні, техніка й промисло-

вість) і «людина а ргіогі» (буття, якості й стани, відношення, порядок, цінність, число й кількість, простір, час, причина, рух, зміна).

З урахуванням семантики даного списку категорій ми використали складений набір з 18 лексем-іменників, що, гіпотетично, відбивають феноменологію етнічних констант. З цього погляду універсальні поняття, що згодом стали стимульним матеріалом в асоціативному експерименті, розділилися на три групи.

Першу групу склали маркери етнічної ідентичності: народ, Україна.

Другу групу склали лексеми, семантика яких відбиває екзистенційні цінності людини: життя, смерть, хліб, голод, свобода, душа, релігія.

До третьої групи ввійшли локалізатори психологічного центру (середини психологічного простору етносу): дім, земля, сім'я, мати, батько. Категорії, що залишилися (жінка, чоловік, друг, дитина), – це об'єкти змішаної семантики й можуть бути віднесені до однієї з названих груп (Лозова, 2007).

Відомо, що асоціація як зв'язок між певними об'єктами або явищами заснована на особистому, суб'єктивному досвіді. «Досвід цей може збігатися з досвідом тієї культури, до якої належить людина, але може бути одночасно й особистим, укоріненим у минулому досвіді самого суб'єкта», – зауважує Р. Фрумкіна (Фрумкіна, 2001 : 189). Поняття асоціації, що досліджується як у психолінгвістиці, так і в психосемантиці, тісно пов'язане з поняттям конотації: не випадково найчастіше термін «семантична асоціація» фігурує як синонім «конотації». Але якщо асоціації, зв'язані зі словом, можуть бути цілком індивідуальними, то конотації – це загальноприйняті асоціації або асоціативні норми. Так, Р. Фрумкіна виділяє кілька груп асоціацій: 1) за значеннєвою близькістю; 2) за значеннєвими протиставленнями; 3) за співзвучністю; 4) асоціації, які базуються на причинно-наслідкових відношеннях; 5) асоціації на базі відношення узагальнення (Фрумкіна, 2001 : 194).

В асоціативному експерименті досліджуваним пропонувалася низка слів, на які вони повинні були відреагувати в писемній формі асоціаціями, що безпосередньо виникали в них у зв'язку з названим словом. В якості асоціативів приймалися будь-які реакції: слова різ-

них частин мови, словосполучення тощо. Слова-стимули подавалися у такому порядку: дитина; свобода; друг; дім; чоловік; релігія; хліб; Україна; голод; душа; батько; народ; мати; сім'я; жінка; земля; життя; смерть.

В даній публікації ми проаналізуємо асоціативний ряд концепту «хліб». Асоціативне поле слова-стимулу «хліб» у свідомості опитаних репрезентовано 1782 реакціями. За традицією проведення вільного асоціативного експерименту, ми взяли до уваги лише першу відповідь і отримали 483 відповіді, включаючи 96 слів, 15 словосполучень, 5 речень, 74 відмови. Кількість реакцій, наданих на стимул, не збігається з кількістю опитаних. Експериментаторами не з'ясувалося в індивідуальному порядку причини відмов від надання відповіді.

Отримані асоціації на слово-стимул «хліб» було розподілено за факторами групування: речовий, біологічний, міфічний, статусний, травмуючий. Після проведення семантичної інтерпретації результатів, отримали наступні результати:

Речовий 85: сіль – 18, смачний – 7, борошно – 6, теплий – 6, смачно – 5,

білий – 4, м'який – 4, свіжий – 4, смак – 3, «український» – 3, бутерброд – 2, духмяний – 2, солодкий – 2, батон – 1, булочка – 1, буханець – 1, буханка – 1, гарячий – 1, «кірпіч» – 1, корисний – 1, коровай – 1, масло – 1, особливий – 1, пахучий – 1, пишний – 1, сало – 1, свіжоспечений – 1, скоринка – 1, темний – 1, тепло – 1, хрусткий – 1, чорний – 1.

Біологічний 237: їжа – 181, пшениця – 19, поле – 5, жито – 4, зерно – 4, колоски – 4, дім – 3, піч – 3, вода – 2, необхідна їжа – 2, продукт харчування – 2, вуглеводи – 1, ґрунт – 1, магазин – 1, не їм – 1, продукт – 1, село – 1, ситна їжа – 1, харчі – 1.

Міфічний 158: всьому голова – 22, життя – 19, запашний – 8, праця – 7, голова – 5, достаток – 5, сила – 5, основа – 4, ситість – 4, святе – 4, святиня – 4, аромат – 3, добро – 3, добробут – 3, земля – 3, труд – 3, цінність – 3, впевненість – 2, головна їжа – 2, задоволення – 2, запах – 2, символ – 2, пожива – 2, рушник – 2, святий – 2, сонце – 2, безкрає поле пшениці – 1, Біблія – 1, благополуччя – 1, Божий дар – 1, важливо – 1, впевненість у завтрашньому дні – 1, головне – 1, головний – 1,

дар Божий – 1, джерело життя – 1, життєва необхідність – 1, заборона – 1, затишок – 1, золото – 1, на кожен день – 1, найголовніше на столі – 1, насущний – 1, необхідна річ – 1, необхідність – 1, ніколи не викидати – 1, Отче наш – 1, подяка – 1, потреба – 1, приємний запах, коли дістаєш з печі – 1, процвітання – 1, робота – 1, родина – 1, святість – 1, символ України – 1, твердиня – 1, тіло Христа – 1, традиції – 1, традиція – 1, багатство – 1, скарб – 1.

Статусний 1: бабуся – 1.

Травмуючий 2: голод – 1, нестача – 1.

Асоціаціям, які виявлені в асоціативному полі, були присвоєні ранги. До ядра поля зазвичай відносять асоціації, які зустрічаються з частотою більше 10 %. Відповідно у нашому дослідженні це «їжа» 181 (37,5 %), входить до біологічного фактору групування. В зону поля ближньої периферії увійшла асоціація з міфічного фактору групування - «всьому голова» – 22 (4,6 %). В зону дальньої периферії увійшли: «життя», «пшениця» – 19 (3,9 %) та «сіль» – 18 (3,7 %), відповідно міфічного, біологічного та речового факторів групування.

Але нашим завданням було не лише здійснити загальний психолінгвістичний аналіз слова-стимулу «хліб», а з'ясувати, які асоціації це слово викликає у нащадків свідків голодомору та порівняти отримані результати з асоціаціями на слово-стимул «хліб» свідків голодомору (Маслюк, 2011 : 94-95). Саме тому наступним кроком нашого дослідження був розподіл респондентів за віковими показниками на категорії дітей, внуків та правнуків свідків голодоморів, тобто на перше (n=39) покоління, друге (n=213) та третє (n=305) та з'ясування особливостей їх реакцій на слово-стимул «хліб».

Спершу проаналізуємо вибірку кожного покоління окремо за місцем проживання. Результати представимо в таблиці 1.

За даними розміщеними в таблиці ми можемо констатувати, 100 % (n=39) респондентів, потенційних дітей свідків голодомору проживають на територіях, які постраждали внаслідок голодомору першої половини ХХ століття в Україні, 97,7 % (n=208) потенційних внуків та 95,4 % (n=291) потенційних правнуків проживають на постраждалих від голодомору територіях. Всі

Аналіз вибірки за місцем проживання (у N)

Місце проживання	I покоління	II покоління	III покоління
м. Вінниця та Вінницька область	16	36	133
м. Луцьк та Волинська область*	0	1	3
Житомирська область	3	3	8
Запорізька область	0	1	2
м. Київ та Київська область	15	141	97
м. Краків (Польща)*	0	1	0
Миколаївська область	0	3	4
Полтавська область	3	3	2
Рівненська область*	0	2	10
Сумська область	0	4	6
Тернопільська область*	0	1	1
Херсонська область	0	4	18
Черкаська область	2	12	14
Чернігівська область	0	1	7
РАЗОМ	39	213	305

Примітка: *Території, які не постраждали внаслідок голодомору

учасники опитування знають про події голодомору в Україні, а значна частина отримали дані знання не лише у закладах освіти, а й у власних родинах (було підтверджено додатковим анкетуванням, результати якого оприлюднювати недоречно в даній публікації з огляду на її обмежені розміри).

Розподіливши респондентів за віковими показниками та з'ясувавши їх місце проживання, ми маємо змогу проаналізувати асоціативний ряд до слова-стимулу «хліб» представників кожного покоління.

30,8 % (n=12) респондентів I покоління не змогли підібрати асоціації до слова «хліб», тому для аналізу ми отримали лише 27 слів-реакцій. Респонденти II та III покоління відповідно у 16,9 % (n=36) та 8,5 % (n=26) не змогли підібрати асоціації до слова «хліб».

Отримані асоціації на слово-стимул «хліб» було розподілено за факторами групування: речовий, біологічний, міфічний, статусний, травмуючий, та узагальнено в таблиці 2.

Наступний етап аналізу – підрахунок відсоткового співвідношення когнітивних ознак та їх відобра-

ження у формі ядра (більше 10 %), ближньої периферії (4-10 %), дальньої периферії (2-4 %) та крайньої периферії (менше 2 %). Результати аналізу кількісного та відсоткового співвідношення отриманих мовних реакцій на слово-стимул «хліб» ми представили в таблиці 3.

Завершальним етапом роботи було порівняння отриманих даних асоціативного ряду на слово-стимул «хліб» нащадків голодомору із даними асоціативного ряду на слово-стимул «хліб» свідків голодомору (Маслюк, 2011). Для кращого сприйняття матеріалу, проілюструємо отримані результати на рис. 1.

З результатів, представлених на рис. 1, чітко прослідковується, що свідки голодомору надавали слову «хліб» глибинного сакрального сенсу, він вкрай рідко був для них речовою чи біологічною субстанцією. Для них «домінуючим є «статусний» фактор (78,6 %) як спроба персоналізації свого ставлення до хліба (напр. в асоціації «пекар» та ін.), адже хліб традиційно був головним у житті українського народу та фізіологічно депривуючої людини зокрема» (Маслюк, 2011 : 95).

Першому поколінню (дітям) нащадків свідків

Розподіл результатів після проведення семантичної інтерпретації

Фактори групування	I покоління	II покоління	III покоління
Речовий	духмяний – 1, м'який – 1, сіль – 1, скоринка – 1, солодкий – 1, теплий – 1, «український» – 1.	сіль – 6, теплий – 4, свіжий – 4, смачний – 3, білий – 2, смачно – 2, запашний – 2, смак – 2, борошно – 1, булочка – 1, бутерброд – 1, буханка – 1, гарячий – 1, духмяний – 1, коровай – 1, м'який – 1, темний – 1, сало – 1, «український» – 1, хрусткий – 1, чорний – 1.	сіль – 11, борошно – 5, смачний – 4, смачно – 3, білий – 2, м'який – 2, батон – 1, бутерброд – 1, буханець – 1, «кірпіч» – 1, корисний – 1, масло – 1, пахучий – 1, пишний – 1, свіжоспечений – 1, смак – 1, солодкий – 1, теплий – 1, «український» – 1.
ЗАГАЛОМ:	7	38	40
Біологічний	їжа – 4, пшениця – 1, поле – 1.	їжа – 52, жито – 3, колоски – 3, пшениця – 3, вода – 1, вуглеводи – 1, дім – 1, не їм – 1, необхідна їжа – 1, піч – 1.	їжа – 125, пшениця – 15, зерно – 4, дім – 2, піч – 2, продукт харчування – 2, вода – 1, ґрунт – 1, жито – 1, колоски – 1, магазин – 1, необхідна їжа – 1, поле – 1, продукт – 1, село – 1, ситна їжа – 1, харчі – 1.
ЗАГАЛОМ:	6	67	161
Міфічний	всьому голова – 3, життя – 2, благополуччя – 1, голова – 1, головна їжа – 1, добро – 1, запашний – 1, насущний – 1, сила – 1, символ – 1, ситість – 1.	всьому голова – 11, життя – 8, аромат – 3, достаток – 3, основа – 3, поле – 3, праця – 3, святиня – 3, впевненість – 2, добробут – 2, сонце – 2, труд – 2, впевненість у завтрашньому дні – 1, голова – 1, головна їжа – 1, головне – 1, добро – 1, задоволення – 1, запах – 1, затишок – 1, золото – 1, необхідна річ – 1, необхідність – 1, Отче наш – 1, подяка – 1, приємний запах, коли дістаєш з печі – 1, родина – 1, святий – 1, святість – 1, сила – 1, символ – 1, символ України – 1, ситість – 1, твердиня – 1, тепло – 1, тіло Христа – 1, традиції – 1, традиція – 1.	життя – 9, всьому голова – 8, запашний – 5, праця – 4, святе – 4, земля – 3, голова – 3, цінність – 3, сила – 3, достаток – 2, пожива – 2, рушник – 2, ситість – 2, багатство – 1, безкрає поле пшениці – 1, Біблія – 1, Божий дар – 1, важливо – 1, головний – 1, дар Божий – 1, джерело життя – 1, добро – 1, добробут – 1, життєва необхідність – 1, заборона – 1, задоволення – 1, запах – 1, на кожен день – 1, найголовніше на столі – 1, ніколи не викидати – 1, основа – 1, особливий – 1, потреба – 1, процвітаньня – 1, робота – 1, святий – 1, святиня – 1, скарб – 1, труд – 1.
ЗАГАЛОМ:	14	71	76
Статусний			бабуся – 1.
ЗАГАЛОМ:	0	0	1
Травмуючий		голод – 1.	нестача – 1.
ЗАГАЛОМ:	0	1	1

**Міжпоколінні результати
асоціативного поля на слово-стимул «хліб»**

Складові асоціативно-го поля	I покоління	II покоління	III покоління
Ядро	їжа (14,8 %)	їжа (29,4 %)	їжа (44,8 %)
	всьому голова (11,1 %)		
Ближня периферія	життя (7,4 %)	життя (6,2 %)	пшениця (5,4 %)
		всьому голова (4,5 %)	
Дальня периферія		сіль (3,4 %)	сіль (3,9 %)
		теплий (2,3 %)	життя (3,2 %)
		свіжий (2,3 %)	всьому голова (2,9 %)
Крайня периферія	благополуччя (3,7 %)	борошно (0,6 %)	бабуся (0,4 %)
	голова (3,7 %)	булочка (0,6 %)	багатство (0,4 %)
	головна їжа (3,7 %)	бутерброд (0,6 %)	батон (0,4 %)
	добро (3,7 %)	буханка (0,6 %)	безкрає поле пшениці (0,4 %)
	духмяний (3,7 %)	вода (0,6 %)	Біблія (0,4 %)
	запашний (3,7 %)	впевненість у завтрашньому дні (0,6 %)	Божий дар (0,4 %)
	м'який (3,7 %)	вуглеводи (0,6 %)	бутерброд (0,4 %)
	насушний (3,7 %)	гарячий (0,6 %)	буханець (0,4 %)
	поле (3,7 %)	голова (0,6 %)	важливо (0,4 %)
	пшениця (3,7 %)	головна їжа (0,6 %)	вода (0,4 %)
	сила (3,7 %)	головне (0,6 %)	головний (0,4 %)
	символ (3,7 %)	голод (0,6 %)	грунт (0,4 %)
	ситість (3,7 %)	дім (0,6 %)	дар Божий (0,4 %)
	сіль (3,7 %)	добро (0,6 %)	джерело життя (0,4 %)
	скоринка (3,7 %)	духмяний (0,6 %)	добро (0,4 %)
	солодкий (3,7 %)	задоволення (0,6 %)	добробут (0,4 %)
	теплий (3,7 %)	запах (0,6 %)	жито (0,4 %)
	«український» (3,7 %)	затишок (0,6 %)	життєва необхідність (0,4 %)
		золото (0,6 %)	заборона (0,4 %)
		коровай (0,6 %)	задоволення (0,4 %)
		м'який (0,6 %)	запах (0,4 %)
		не їм (0,6 %)	«кірпіч» (0,4 %)
		необхідна їжа (0,6 %)	колоски (0,4 %)
		необхідна річ (0,6 %)	корисний (0,4 %)
		необхідність (0,6 %)	магазин (0,4 %)
		Отче наш (0,6 %)	масло (0,4 %)
		піч (0,6 %)	на кожен день (0,4 %)
		подяка (0,6 %)	найголовніше на столі (0,4 %)
		приємний запах, коли дістаєш з печі (0,6 %)	необхідна їжа (0,4 %)
		родина (0,6 %)	нестача (0,4 %)
		сало (0,6 %)	ніколи не викадати (0,4 %)
		святий (0,6 %)	основа (0,4 %)
		святість (0,6 %)	особливий (0,4 %)
		сила (0,6 %)	пахучий (0,4 %)
		символ (0,6 %)	пишний (0,4 %)
		символ України (0,6 %)	поле (0,4 %)
		ситість (0,6 %)	потреба (0,4 %)
		твердиня (0,6 %)	продукт (0,4 %)
		темний (0,6 %)	процвітання (0,4 %)
		тепло (0,6 %)	робота (0,4 %)

	тіло Христа (0,6 %)	свіжоспечений (0,4 %)
	традиції (0,6 %)	святий (0,4 %)
	традиція (0,6 %)	святиня (0,4 %)
	«український» (0,6 %)	село (0,4 %)
	хрусткий (0,6 %)	ситна їжа (0,4 %)
	чорний (0,6 %)	скарб (0,4 %)
	білий (1,1 %)	смак (0,4 %)
	впевненість (1,1 %)	солодкий (0,4 %)
	добробут (1,1 %)	теплий (0,4 %)
	запашний (1,1 %)	труд (0,4 %)
	смак (1,1 %)	«український» (0,4 %)
	смачно (1,1 %)	харчі (0,4 %)
	сонце (1,1 %)	білий (0,7 %)
	труд (1,1 %)	дім (0,7 %)
	аромат (1,7 %)	достаток (0,7 %)
	достаток (1,7 %)	м'який (0,7 %)
	жито (1,7 %)	піч (0,7 %)
	колоски (1,7 %)	пожива (0,7 %)
	основа (1,7 %)	продукт харчування (0,7 %)
	поле (1,7 %)	рушник (0,7 %)
	праця (1,7 %)	ситість (0,7 %)
	пшениця (1,7 %)	голова (1,1 %)
	святиня (1,7 %)	земля (1,1 %)
	смачний (1,7 %)	сила (1,1 %)
		смачно (1,1 %)
		цінність (1,1 %)
		зерно (1,4 %)
		праця (1,4 %)
		святе (1,4 %)
		смачний (1,4 %)
		борошно (1,8 %)
		запашний (1,8 %)

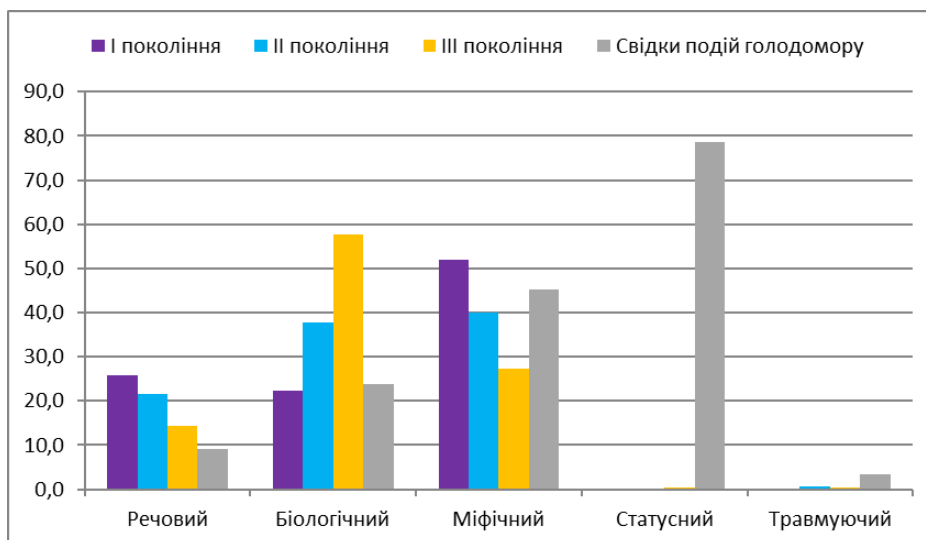

Рис. 1. Порівняння отриманих даних асоціативного ряду на слово-стимул «хліб» нащадків голодомору із даними асоціативного ряду на слово-стимул «хліб» свідків голодоморів

голодомору від батьків передалося ідеалізоване ставлення до концепту «хліб». Це ілюструється такими психосемантичними одиницями: «всьому голова», «життя», «благополуччя», «символ». З кожним наступ-

ним поколінням (внуки, правнуки) міфічне сприйняття конструкту «хліб» зменшується. У III поколінні «хліб» сприймається як субстанція, яка, в першу чергу, дозволяє задовольнити біологічні потреби: «їжа»,

«пшениця», «зерно», «продукт харчування».

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виходячи з отриманих результатів емпіричного дослідження можемо констатувати, що асоціативне поле концепту «хліб» у свідків голодомору та їх нащадків має суттєві відмінності. Для свідків голодомору та нащадків у I поколінні (потенційних дітей свідків голодомору) асоціації на слово-стимул «хліб» мають глибинний, міфічний сенс: «святий», «всьому голова», «благополуччя», «життя», «насушний». В асоціативному ряді на слово-стимул «хліб» у нащадків свідків голодомору II та III покоління переважають слова-асоціації: «їжа», «пшениця», «зерно», «сіль», «всьому голова», «життя», «голова», «запашний», «борошно», «смачний», «теплий», що вказує, в першу чергу, на біологічне та речове сприйняття хліба. Варто наголосити, що в асоціаціях II та III покоління виявилось травмуючим сприйняття слова «хліб»: «голод», «нестача», але ми припускаємо, що дані асоціації могли виникнути під впливом питання з попереднього анкетування.

Доведено, що з кожним поколінням зменшується травматичне та міфологічне сприйняття концепту «хліб», III покоління нащадків свідків голодомору надає слову «хліб» більше біологічного значення, як продукту харчування, не ідеалізуючи та не приписуючи надзвичайних якостей концепту «хліб».

За результатами дослідження ми можемо констатувати зменшення травмуючого впливу подій голодомору в Україні з кожним прийдешнім поколінням.

Перспективним напрямком подальшого дослідження, спираючись на отриманий дослідницький матеріал, вбачається порівняльний аналіз концептів «голод», «земля», «життя», «смерть» для свідків голодомору та їх нащадків.

ostavshykhsia bez popecheniya rodytelei. Voprosi psykholohyy detei y podrostkov, 1, 91–100. [in Russian]

Bondareva, S. K. (2007) *Perezhyvanye (psykholohyia, sotsyolohyia, semantyka) : ucheb. posobyе*. Moscow : Moskovskiy psykholoho-sotsyalnyi ynstitut ; Voronezh : NPO «MODEK». [in Russian]

Brier, D., Skot, K. (2015) *Osnovy travmofokusovanoi psykhoterapii*. Lviv : Svichado[in Ukrainian]

Vasyliuk, F. E. (2005) *Perezhyvanye y molytva (opit obshchepsykholohycheskoho yssledovanyia)*. Moscow : Smisl. [in Russian]

Vasyliuk, F. E. (1984) *Psykholohyia perezhyvanyia (analiz preodolenyia krytycheskykh sytuatsyi)*. Moscow : MHU. [in Russian]

Horibunova, V. V., Karachevskiy, A. B., Klymchuk V. O., Netliukh, H. S., Romanchuk, O. I. (2016) *Sotsialno-psykholohichna pidtrymka adaptatsii veteraniv ATO: posibnyk dlia veduchykh hrup*. Lviv : Instytut psykhychnoho zdorovia Ukrainkoho katolytskoho universytetu. [in Ukrainian]

Onishchenko, N. V. (2015) *Osnovni etapy perezhyvannia psykhychnoi travmy*. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy 3 (46), 225-231. [in Ukrainian]

Leontev, A. A. (2001) *Deiatelnyi um (Deiatelnost, Znak, Lychnost)*. Moscow : Smisl. [in Russian]

Leontev, A. N. (1979) *Psykholohyia obraza*. Vestn. MHU. Psykholohyia, 14, 2, 3–13. [in Russian]

Lozova, O. M. (2007) *Psykhosemantyka etnichnoi svidomosti*. Kyiv: Osvita Ukrainy. [in Ukrainian]

Masliuk, A. M. (2011) *Perezhyvannia liudynoiu dohotryvaloi fiziolohichnoi depyvatsii (na materialakh holodomoriv v Ukraini)*. Nizhyn. [in Ukrainian]

Masliuk, A. M. (2007) *Teoretychnyi analiz problemy perezhyvannia. Aktualni problemy psykholohii* : [zb. nauk. prats In-tu psykholohii im. H. S. Kostiuks APN Ukrainy / nauk. red. S. D. Maksymenka], Kyiv : Hlavnyk, T. X, ch. 1, 176–182. [in Ukrainian]

Frumkyna, R. M. (2001) *Psykholynhvystyka*. Moscow : Akademyia. [in Russian]

References (Transliteration):

Artemeva, E. Yu. (1999) *Osnovy psykholohyy subyektivnoi semantyky*. Moscow : Nauka; Smisl. [in Russian]

Blinov, O. A. (2016) *Psykholohiia boiovoi psykhychnoi travmy*. Kyiv : Talkom. [in Ukrainian]

Bobyleva, Y. A. (2006) *Professyonalnoe samoopredelenye detei*,

Iryna Yevchenko

PhD (Psychological Sciences), associate professor of Psychology and Pedagogy Department, Faculty of Pedagogy and Psychology, Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv (Ukraine)

Andrii Masliuk

PhD (Psychological Sciences), Senior research fellow, Deputy head of the department of scientific and methodological support of psychological training of judges of the National School of Judges of Ukraine, Kyiv (Ukraine)

**COMPARATIVE ANALYSIS CONCEPT «BREAD»
FOR WITNESSES OF THE HOLODOMOR AND
THEIR DESCENDANTS**

ABSTRACT

The article contains the results of a comparative analysis of the associative series of the word-stimulus «bread» of the Holodomor witnesses and the descendants of the Holodomor witnesses in Ukraine.

The scientific approaches to the definition of the concept of traumatic situations, the consequences of trauma are considered. An analysis of modern scientific works devoted to the problems of studying traumatic events suggests that «untreated» trauma adversely affects a person's personal development and, consequently, the consequences of trauma affect future generations.

In order to identify the perceptions of the concept of «bread» by the descendants of the witnesses of the Holodomor, an empirical study was conducted, during which three groups of descendants of the witnesses of the Holodomor were identified: potential children of witnesses of the Holodomor (1st generation), potential grandchildren of witnesses of the Holodomor (2nd generation), potential great-grandchildren of witnesses of the Holodomor (III generation). After analyzing the results, we compared them with the results of the Holodomor witnesses on the word-stimulus «bread», which were obtained by one of the authors during a preliminary psychological study.

It is proved that with each generation the traumatic and mythological perception of the concept of «bread» decreases, the third generation of descendants of the witnesses of the famine gives the word «bread» more biological significance as a food product, without idealizing and not attributing extraordinary qualities to the concept of «bread».

A promising direction for further research, based on the obtained research material, is a comparative analysis of the concepts of «hunger», «earth», «life», «death» for witnesses of the famine and their descendants.

Keywords: bread, trauma, famine, experiences, descendants of witnesses of the famine.

Евченко Ирина Николаевна

Кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии и педагогики факультета педагогики и психологии Национального педагогического университета имени М. П. Драгоманова, г. Киев (Украина)

Маслюк Андрей Николаевич

Кандидат психологических наук, старший научный сотрудник, заместитель начальника отдела научно-методического сопровождения психологической подготовки судей Национальной школы судей Украины, г. Киев (Украина)

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА
«ХЛЕБ» ДЛЯ СВИДЕТЕЛЕЙ ГОЛОДОМОРА И ИХ
ПОТОМКОВ**

АННОТАЦИЯ

Статья содержит результаты сравнительного анализа ассоциативного ряда слова-стимула «хлеб» свидетелей голодомора и потомков свидетелей голодомора в Украине.

Рассмотрены научные подходы к определению понятия травмирующих ситуаций, последствий травматизации. Анализ современных научных работ, посвященных проблематике изучения травмирующих событий, позволяет утверждать, что «непроработанная» травма пагубно влияет на личностное развитие человека и, соответственно, последствия травматизации сказываются на грядущих поколениях.

С целью выявления особенностей восприятия концепта «хлеб» потомками свидетелей голодомора, было проведено эмпирическое исследование, в ходе которого выделено три группы потомков свидетелей голодомора: потенциальные дети свидетелей голодомора (I поколение), потенциальные внуки свидетелей голодомора (II поколение), потенциальные правнуки свидетелей голодомора (III поколение). Проанализировав результаты, сравнили их с результатами свидетелей голодомора на слово-стимул «хлеб», которые были получены одним из авторов в ходе предварительного психологического исследования.

Доказано, что с каждым поколением уменьшается травматическое и мифологическое восприятие концепта «хлеб», III поколения потомков свидетелей голодомора придает слову «хлеб» больше биологическое значение, как продукту питания, не идеализируя и

не приписывая чрезвычайных качеств концепту «хлеб».

Перспективным направлением дальнейшего исследования, опираясь на полученный исследовательский материал, усматривается сравнительный анализ концептов «голод», «земля», «жизнь», «смерть» для свидетелей голодомора и их потомков.

Ключевые слова: хлеб, травма, голодомор, переживания, потомки свидетелей голодомора.

Дата отримання статті: 31.12.2019

Дата рекомендації до друку: 26.01.2020

Дата оприлюднення: 30.01.2020